

Onopvallend turen naar de Russen

Koude Oorlog luchtwachtposten op gebouwen

SANDRA VAN LOCHEM-VAN DER WEL EN HENK VAN LOCHEM

Met een verrekijker in de hand hielden tijdens de hoogtijdagen van de Koude Oorlog duizenden vrijwilligers het luchtruim nauwlettend in de gaten. Luchtwachters van het Korps Luchtwachtdienst stonden op hoge uitkijkposten in het hele land paraat om te waarschuwen voor laagvliegende indringers. Nederland was voorbereid op de komst van de Russen! Over de luchtwachtorens die voor dit doel gebouwd zijn, is al vaker geschreven.¹ Maar om te voorkomen dat het Korps Luchtwachtdienst straks alleen nog met zijn kenmerkende betonnen torens de geschiedenis in gaat, belicht dit artikel de minder bekende andere helft van de uitkijkposten, die onopvallend bovenop gebouwen stonden.²

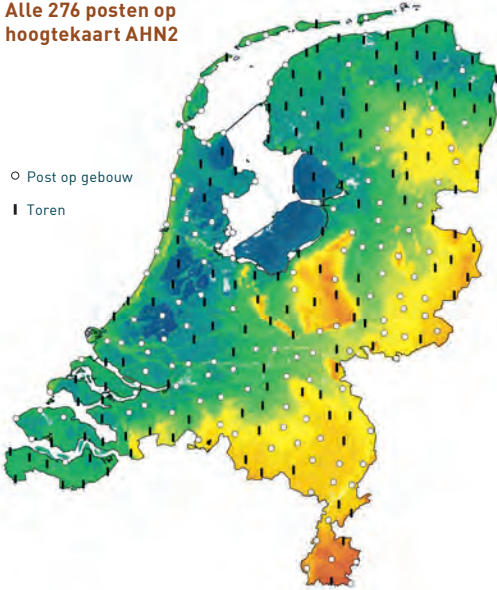
Onder de radar

De angst voor een Russische aanval zat er flink in tijdens de jaren 1950 en 1960. De spanningen tussen de wereldmachten in Oost en West liepen steeds verder op. De ideologieën van het communistische Oostblok (Sovjetunie en de landen van het Warschaupact) botsten met die van het kapitalistische westen (Verenigde Staten en West-Europa). Het leidde tot een internationale wapenwedloop en een toenemende dreiging van een kernoorlog. Ook Nederland nam maatregelen om zich te verdedigen tegen Sovjetaanvallen uit de lucht. Eén daarvan was de oprichting van het Korps Luchtwachtdienst (KLD) in 1950. Het was een waarschuwingdienst om laagvliegende vliegtuigen te kunnen signaleren. De radar was toen nog niet geavanceerd genoeg om laagvliegers beneden 900 meter hoogte waar te nemen. Extra ogen en oren waren nodig om zulke heimelijke indringers tijdig op te merken.

- 1 Een samenvatting van actuele informatie over de nog bestaande betonnen raatbouwtorens is in 2018 verschenen in tijdschrift *Het Nederlands Landschap* (Van Lochem, 2018).
- 2 In 2000 verscheen ons eerste overzicht van alle nog bestaande luchtwachtorens (Van Lochem-van der Wel en van Lochem, 2000). Het vervolgonderzoek naar de andere helft van de luchtwachtposten, op gebouwen, bleek weerbarstiger materie. Deze posten bleken niet alleen in verschijningsvorm onopvallender dan de torens, ook in archieven en andere bronnen waren vermeldingen schaars en bleven ze veelal 'onder de radar'. Met dit artikel is het overzicht van nog bestaande luchtwachtorens en -posten compleet. Alle locaties zijn gelijktijdig beschikbaar gesteld op de online kaart van verdedigingswerken van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed: www.landschapinnederland.nl/militaire-landschapskaart.

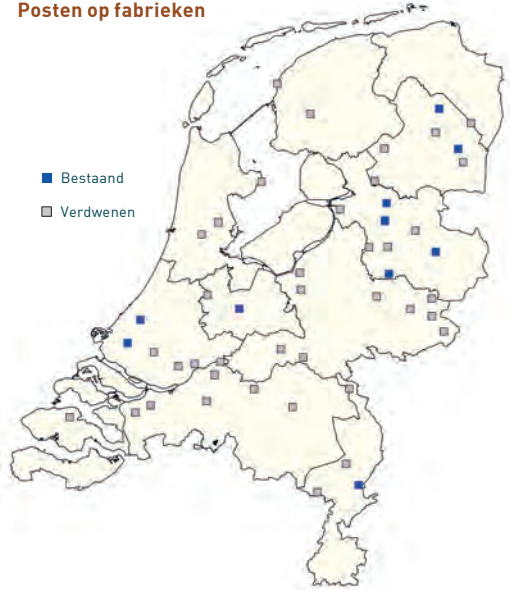
Alle 276 posten op hoogtekaart AHN2

- Post op gebouw
- ┆ Toren

Posten op fabrieken

- Bestaand
- Verdwenen

Posten op molens

- ▲ Bestaand
- △ Verdwenen

Posten op bunkers en forten

- ◆ Bestaand
- ◇ Verdwenen

© S. van Lochem

▲ Verspreidingskaarten luchtwachtposten (samenstelling: S. van Lochem, ondergronden BRK/Kadaster/RWS).

Het KLD bouwde verspreid over het hele land 276 hoge uitkijkposten en acht commandocentra die de meldingen binnen hun regio verzamelden. De luchtwachtposten vereisten een hoge plek en vrij zicht rondom. De Genie verkende daarvoor het hele land op zoek naar geschikte gebouwen en plekken. Bij voorkeur bouwde het KLD een post bovenop een bestaand gebouw. Dat was goedkoper dan een nieuwe toren bouwen. Bovendien vielen posten op gebouwen minder op dan losse hoge torens, zodat camoufleren niet nodig was. Voor de bouw schakelde men lokale aannemers in. Speciaal ontworpen torens verzezen alleen waar geen geschikt hoog gebouw voorhanden was (of waar de eigenaar daarvan niet mee wilde werken). In 1955, vier jaar na de start van de bouwactiviteiten, was het uitkijknetwerk van 134 posten op gebouwen en 142 losstaande torens voltooid.

Verspreiding over het landschap

De verdeling tussen post op gebouw en toren verschilt per regio. In open vlakke gebieden van de polders en kleilandschappen in het westen en noorden van het land waren weinig geschikte hoge gebouwen. Hier verschenen vooral torens. Ook in dicht beboste gebieden waren weinig posten op gebouwen. Om over de bomen uit te kunnen kijken waren hoge torens nodig. Langs de kust verschenen veel posten op gebouwen, daarin is de verspreiding van Atlantikwallbunkers als geschikte fundering te herkennen. In oost-, midden- en zuid-Nederland waren relatief meer posten op gebouwen dan torens. Hier was veel kleine agrarische bedrijvigheid. In de zuivelregio's waren coöperatieve zuivelfabrieken geschikt als onderbouw voor een post, in de akkerbouwregio's graanmaalderijen en veevoedersilo's. Ook de dichtheid aan geschikte andere gebouwen was hier hoog, zoals levensmiddelenfabrieken, bierbrouwerijen, metaalfabrieken, uitkijktorens en kloosters.

De afstand tussen de posten hing samen met het gehoor. De afstand waarop in het donker en bij slecht zicht vliegtuigen nog hoorbaar zijn is ongeveer acht kilometer. Met een onderlinge afstand van zestien kilometer tussen de posten was het netwerk landsdekkend. Bij het bepalen van de postlocaties speelde ook de fietsafstand tot bebouwingskernen een rol. De posten werden immers bemand door vrijwilligers, die in dringende situaties de post binnen twintig minuten fietsen moesten kunnen bereiken.

Waarnemen en melden

De luchtwachtposten hadden allemaal een open uitkijkplatform, met vrij uitzicht over het luchtruim. Daar keken en luisterden twee luchtwachters naar vliegtuigen. Als hulpmiddel stond in het midden een peilinstrument om richting en afstand nauwkeuriger te bepalen. Via een vaste telefoonlijn stonden de luchtwachters in verbinding met de twee naburige posten (samen vormden ze een 'kring') en met hun regionale commandocentrum, het luchtwachtcentrum. Het luchtwachtcentrum verwerkte alle meldingen van waargenomen vliegtuigen. Verdachte situaties gaven de luchtwachtcentra op hun beurt door aan het landelijke militaire hoofdkwartier van de luchtverdediging, het Sector Operations Centre (SOC) van het Commando Luchtverdediging. Dat zat tot 1958 in bunker Cäsar in Driebergen en daarna in Nieuw-Milligen op de Veluwe. Op basis van informatie van het KLD en uit andere bronnen, zoals radar, besliste de gevechtsleiding in het SOC uiteindelijk of en welke actie ondernomen werd. Bijvoorbeeld het in stelling brengen van de luchtdoelartillerie en het inzetten van gevechtsvliegtuigen.

Korps Luchtwachtdienst 1955

© S. van Lochem 2018

▲ Het netwerk van het Korps Luchtwachtdienst rond 1955. Alle posten hebben een volgnummer, dat is opgebouwd uit het nummer van de luchtwachtgroep, de letter van de kring en het volgnummer van de post binnen de kring (samenstelling: S. van Lochem, ondergrond BRK/Kadaster).

Posten op gebouwen

De posten op gebouwen verschenen op uiteenlopende typen gebouwen, zoals op fabrieken, molenrompen en bunkers. De eerste drie posten op gebouwen kwamen eind 1951 gereed, in Utrecht, Odoorn en Vaals. Ontwerp en materiaalgebruik varieerden, de bouw was maatwerk, afhankelijk van het gebouw eronder. Dat leidde tot verschillende constructies: vierkante en ronde posten en van baksteen, beton of hout. Allemaal hadden ze een open observatieplatform van minstens drie bij drie meter met een borstwering van anderhalve meter en, als er voldoende ruimte was, een schuilnis of schuilplek. In het midden stond een peilinstrument, het luchtwachtinstrument, geleverd door de Nedinsco fabriek in Venlo. De telefoonaansluiting was naast de schuilnis.

Een enkel gebouw had al een bruikbaar uitzichtplatform dat door een telefoonlijn aan te leggen als luchtwachtpost in te richten was. Voorbeelden zijn de luchtwachtpost op de kerktoren van de Kerk aan Zee in Muiderberg en de post op de kerktoren van Ransdorp. Bij andere gebouwen volstond een eenvoudige verbouwing, zoals het dicht metselen van kantelen op de Belvédère op de Herikerberg in Markelo. Andere bestaande torens werden extra opgehoogd. Op platte fabrieksdaken verschenen eenvoudige vierkante bakstenen of houten posten, soms niet meer dan een borstwering en meestal voorzien van een schuilnis. Uitzonderingen op de meestal eenvoudige vorm zijn enkele posten die gelijktijdig met de bouw van het gebouw eronder tot stand kwamen en geïntegreerd zijn in het ontwerp van de nieuwbouw. Dat leidde tot posten uitgevoerd in decoratief of tweekleurig metselwerk, zoals op het dak van scheepsonderneming Dirkzwager in Maassluis. Soms was een bestaand gebouw minder geschikt van vorm en ontbrak bijvoorbeeld een plat dak. Dat werd creatief opgelost door de post op palen op het dak te zetten, zoals bij de weer verdwenen posten op de daken van klooster Sint Adrianusgesticht in Hilvarenbeek en melkfabriek Altena in Nieuwendijk.

Posten op fabrieken

De grootste groep gebouwen die geschikt waren om een luchtwachtpost op te plaatsen, bestond uit fabrieken die 48 van de 134 posten op gebouwen herbergden. Zuivelfabrieken waren in een groot deel van het land te vinden en hadden vaak een hoge toren met een waterreservoir. Nog bestaande voorbeelden zijn de voormalige zuivelfabrieken in Bathmen, Dalfsen en Anloo. En waar geen geschikte melkfabriek te vinden was, stond wel een coöperatieve graanmaalderij of landbouwsilo, zoals in Odoorn en Den Hulst.

Andere fabrieken die nog een luchtwachtpost op het dak herbergen, zijn de machinefabriek (Technologisch Laboratorium) van Rijksverdedigingsorganisatie TNO (RVO-TNO) aan de Lange Kleiweg in Rijswijk (luchtwachtpost Delft) en de moutfabriek van Firma J. Hendrickx-Crijns (nu Malt Cargill) in Swalmen. De laatste fabriek heeft zelfs twee generaties luchtwachtposten, beide eenvoudige bakstenen opbouwen. Na uitbreiding van de moutfabriek met een nieuwe silo verplaatste het KLD de luchtwachtpost naar het dak van deze hogere silo.

Veel van deze posten op fabrieken bestonden uit een eenvoudige, onopvallende gemetselde opbouw (van boven open wegens het benodigde uitzicht op het luchtruim) met een overdekte schuilnis. Vaak moest er een ladder of kooiladder aan te pas komen om de ophoging te bereiken. Waar toegang binnendoor het gebouw lastig te realiseren was of waar de luchtwachters de dagelijkse gang van zaken in het bedrijfsgebouw teveel hinderen, waren de posten geheel van buitenaf bereikbaar.

▲ Luchtwachtpost 5E3 Maassluis op het gebouw van Koninklijke Scheepsagentuur Dirkzwager torent boven de radarpost uit die de scheepsbewegingen op de Nieuwe Waterweg in de gaten hield. Het gebouw inclusief de luchtwachtpost is ontworpen door architect Bastiaan van der Lecq. Op de voorgrond de aanbouw uit 1993 (foto: auteur 2010).

▲ Uniek zijn de twee generaties luchtwachtposten 8K3 op de moutfabriek van firma Jos-Hendrickx-Crijns in Swalmen, nu Malt Cargill. Links met kooiladder de oudste post uit 1952, rechts de in 1956 gebouwde post op de nieuwe, hogere silo (foto: auteur 2014).

▼ De bouw van luchtwachtpost 7S3 in Anloo lifte mee met de herbouw van de coöperatieve zuivelfabriek in 1953. De post zit op het waterreservoir. De trap buitenom is vernieuwd. Sinds 1973 is de fabriek in gebruik bij vleesgroothandel ABZ (foto: auteur 2012).

Posten op bunkers en forten

Een goede tweede als ondergrond voor een luchtwachtpost waren bunkers en andere militaire terreinen met 24 posten. De kust lag in de jaren 1950 bezaaid met Duitse bunkers. Her en der in het land stonden ook Nederlandse betonnen kazematten uit de jaren 1930. Deze betonnen verdedigingswerken vormden een stevige fundering voor een opbouw van baksteen, hout of zelfs een betonnen raatbouwtoren. Van de posten op bunkers is nagenoeg niets bewaard gebleven. In Zeeland moesten na de Watersnoodramp in 1953 vele bunkers wijken voor dijkverzwaringen en zeegatafsluitingen. Luchtwachtposten op die te slopen bunkers werden in allerijl verplaatst. Soms bouwde men alsnog een betonnen toren. Ook langs de Noord- en Zuid-Hollandse kust zijn tot in de jaren 1980 bunkers uit de zee reep verwijderd. Rijkswaterstaat vreesde dat bouwwerken in de zee reep tot versnelde afkalving van de duinen kon leiden. Op Texel zakte in 1955 door kustafslag bij heftige storm de bunker met luchtwachtpost De Cocksdorp weg richting strand. Slechts een jaar eerder was deze post op een bunker in de duinen gebouwd die toen nog op geruime afstand van de duinrand stond. Verder landinwaarts bouwde het KLD een vervangende houten luchtwachtpost, op palen, om over het restant van de duinenrij heen te kunnen kijken. Deze post bestaat ook al lang niet meer. En de bunkers die de tand des tijds overleefden, raakten de opbouw van de luchtwachtpost later weer kwijt. Voorbeelden zijn bunker Wasserman op Schiermonnikoog en de Duitse observatietoren op het Vuurbaaksduin bij Wijk aan Zee.

Ook forten zijn benut voor het bouwen van luchtwachtposten, zoals fort Prins Frederik in Ooltgensplaat en fort Pannerden. Het militair strategische belang van forten nam in de jaren 1950 steeds meer af. Het spotten van vliegtuigen tijdens de Koude Oorlog was, naast gebruik als opslag voor militaire goederen, voor de meeste forten dan ook het laatste militaire gebruik.

Bouwen op militair terrein had bovendien als voordeel dat toestemming van de grondeigenaar vragen niet nodig was. Dat leidde elders namelijk vaak tot vertraging of wijziging van plannen. Niet alle gebouweigenaren zaten immers te wachten op een mogelijk militair doelwit bovenop het dak. Illustratief hiervoor is het bezwaar van de directeur van de Koninklijke Nederlandsche Gist- en Spiritusfabriek in Delft. Hij argumenteerde dat de broodvoorziening van Nederland in oorlogstijd niet in gevaar mag worden gebracht.³ Met succes, want het Ministerie van Oorlog trok de aanvraag in en week uit naar een andere fabriek net over de gemeentegrens in Rijswijk.

Posten op molens

Een categorie hoge gebouwen die zeer de aandacht trok van de verkenners van de Genie waren molenrompen. Molens zonder wieken waren in de jaren 1950 ruim voorhanden. Door overschakeling van windkracht naar andere energiebronnen (zoals dieselmotoren en elektrische motoren) waren wieken niet langer strikt noodzakelijk. Bovendien werden door storm, brand of oorlogshandelingen beschadigde molens niet altijd in oude staat hersteld. De wiekloze molens waren door hun hoogte en hun vrije ligging en uitzicht precies wat het KLD zocht. Met een kleine verbouwing was een molenromp geschikt te maken als luchtwachtpost. Nodig was een open observatieplatform met een borstwering en als er ruimte was, een schuilnis of schuilplek. Tientallen molens zijn in ogenschouw genomen en uiteindelijk

3 Stadsarchief Delft, Toegang 188 Nederlandsche Gist- en Spiritusfabriek, nr. 1358: Stukken betreffende de luchtbescherming en de luchtwachtpost Gistfabriek (1951-1954).

▲ De poot van het luchtwachtinstrument is nog aanwezig op luchtwachtpost 5E2 Delft op de voormalige machinefabriek van RVO-TNO. De post was eerst elders in Delft gepland maar belandde uiteindelijk in Rijswijk. Door de smalle buis liep de telefoonkabel (bron: auteur 2011).

▲ Luchtwachters in actie met het luchtwachtinstrument op luchtwachtpost 4S2 Egmond aan Zee eind jaren 1950. Deze verdwenen post was op een bunker gebouwd (bron: collectie Nederlands Instituut voor Militaire Historie).

zijn er achttien posten op molenrompen ingericht. Er staan er nu nog zeven van overeind, waaronder de Molen van Sloot in Keijenborg, de Kwaksmölle in Varsseveld, de Korenmolen in Etten-Leur en de Rielse Molen in Riel (Van Lochem-van der Wel, 2016a).

Voor molens met oorlogsschade betekende gebruik als luchtwachtpost een aantrekkelijke optie voor herstel. Het heeft molen Schuddebeurs in Lage Zwaluwe in 1951 voor sloop behoed. De Dienst der Domeinen was al met eigenaar Waterschap De Royale Polder overeengekomen de in november 1944 tijdens hevige gevechten tussen de Geallieerden en de terugtrekkende Duitsers zwaar beschadigde molen te slopen. Het Ministerie van Oorlog zag in de molen echter een geschikte locatie voor een luchtwachtpost en bood in 1951 aan op eigen kosten de molen te herstellen, in te richten en onderhouden. Aldus gebeurde en de verbouwingkosten waren fors, 20.000 gulden!⁴

4 Archief Waterschap De Brabantse Delta, Toegang 1546 Waterschap De Royale Polder 1650-1972, nr. 932: Inrichting van de watermolen Schuddebeurs tot luchtwachtpost (1951-1953).

▲ Om de bouwhoogte en daarmee kosten te besparen is de betonnen raatbouwtoeren van post 5K3 Strijensas gebouwd op een Nederlandse betonnen kazemat uit 1937 die op de dijk van het Hollandsch Diep staat (foto: T. de Haan 2016).

Van Molen nr. 6 in Moerkapelle bleef de verbouwingstekening uit 1953 bewaard. Het KLD verhoogde de molen met een betonnen rand van 1,3 meter en bekleedde het beton aan de buitenzijde netjes met riet. Het leverde een gunstig advies van de Welstandscommissie op. De rand was afgedekt met rode keramische nokvorsten met erop geschilderde windrichtingen als hulpmiddel voor een snelle richtingbepaling. Oud-luchtwachter Arie Bac deed op deze post dienst van 1959 tot de opheffing in 1964. Veel kwam er tijdens een oefenavond niet overvliegen: *Vijf vliegtuigen was al veel, maar het was er wel gezellig* (Van Lochem-van der Wel, 2016a).

Posten op overige gebouwen

Versillende watertorens zijn gebruikt als luchtwachtpost. Soms was er al een uitzichtplatform aanwezig, zoals in Kuinre en in Doorwerth. De benodigde aanpassingen bleven in Doorwerth beperkt tot het aanleggen van een telefoonleiding. Op andere watertorens bouwde het KLD een ophoging. Dit gebeurde

▲ Luchtwachtpost 5J3 Ooltgensplaat in 1980. De halfronde bakstenen post in sleutelgatvorm is in 1953 gebouwd op een remise op fort Prins Frederik. De post is nog aanwezig (foto: G. J. Dukker, Collectie Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed).

▲ Het verleden als luchtwachtpost (3P3) is goed herkenbaar aan de afwijkende gemetselde en met cement afgesmeerde borstwering op de romp van De Korenmolen in Etten-Leur. Het KLD bracht een stevige waterdichte betonnen vloer op het uitkijktplatform aan. De molen is nu in gebruik voor opslag (foto: auteur 2012).

op de watertoren van farmaceutisch bedrijf Organon in Oss en in 1952 op watertoren de Steenen Tafel in Arnhem. Onder het uitkijktplateau op de Steenen Tafel had het Provinciaal Commando van de Bescherming Bevolking een ontvangst- en zendstation voor de coördinatie van de civiele verdediging en hulpverlening in geval van een atoomaanval. Zij ontvingen overigens geen rechtstreekse meldingen van de luchtwachtpost. Alle coördinatie liep via het regionale luchtwachtcentrum waaraan de luchtwachters hun verdachte vliegtuigwaarnemingen meldden.

In het zuiden des lands stonden kloosters met een geschikte toren, zoals de klokkentoren van klooster Mariëndaal van de Paters Jezuïeten in Grave (Velp). Voor de Zusters Franciscanessen in Someren-Eind was het risico op extra onderhoud aan de dakconstructie van het klooster reden tot zorg. Uiteraard waren de kosten van de benodigde verbouwing, versterking van de dakconstructie en bouw en onderhoud van de post voor het Ministerie van Oorlog. Maar het klooster waarop in 1952 een luchtwachtpost (post Nieuwe Parochie) was gebouwd, verkeerde in 1954 in zodanig slechte conditie dat de technisch ambte-

▲ Voor luchtwachtpost 2Q1 op de watertoren in Doorwerth hoefde het KLD in 1952 alleen een telefoonleiding aan te leggen om het al bestaande uitkijkplateau geschikt te maken voor luchtwachters. In 2010 is de watertoren uitgebreid met een eigentijdse aanbouw en als woning in gebruik genomen (foto: auteur 2012).

▲ Luchtwachtpost 8G3 Gemert was bovenop de slangendroogtoren van de in 1953 gebouwde brandweergarage. Op de rand van de post staan nog de geschilderde windrichtingen en klokuren voor de luchtwachters. Op de voorgrond de uitbreiding van de kazerne uit 2000 (foto: auteur 2014).

naar van de gemeente en een raadgevend architect constateren dat op zeer korte termijn maatregelen moeten worden getroffen om instorting van een gedeelte van het gebouw te voorkomen. De bouw van de luchtwachtpost heeft in elk geval [extra] schade veroorzaakt aan ons slecht gebouwde klooster, schrijven de zusters aan de burgemeester die ze om hulp vragen. De heren zijn vóór het betrekken van ons dak telkens gewaarschuwd ten aanzien van de zwakke bouw van het klooster.⁵ Ze verzoeken het KLD om de luchtwachtpost van het dak te verwijderen. De situatie van het klooster is dusdanig dat het KLD snel besluit de post te verplaatsen naar een nieuw te bouwen betonnen luchtwachtoren een kilometer zuidelijker buiten de bebouwde kom. Een enkele flat, winkel, hotel, café of woonhuis met een geschikt dak is gebruikt om er een luchtwachtpost op te plaatsen. Voormalig station Gouwsluis in Alphen aan den Rijn, waar sinds 1935 geen

5 Regionaal Historisch Centrum Eindhoven, Toegang 13086 Gemeentebestuur Someren, nr. 1790: Bouw luchtwachtpost bij het klooster te Someren-Eind (1952-1955).

▲ De luchtwachters in Grave (Velp) hadden hun post 8H4 op de klokkentoren van klooster Mariëndaal van de Paters Jezuiten. Op de borstwering zijn als hulpmiddel voor de richtingbepaling windrichtingen en klokuren geschilderd (foto: auteur 2014).

▼ In Alphen aan den Rijn verbouwde het KLD in 1953 het voormalig station Gouwsluis tot luchtwachtpost 5D3 door de kap van de topgevel te wijzigen in een afgeknot schilddak met daarin een open uitkijktplatform. Na 1986 is het platform afgedekt met een plat dak (foto: auteur 2012).

▲ De eind 19e-eeuwse uitzichttoren Belvédère op de Lochemse Berg is rond 1953 stijlvol verhoogd met een open uitkijkplatform voor KLD post 1H2 Barchem/Lochem. De kleine schuilnis en de poot van het lucht-wachtinstrument zijn nog aanwezig (foto: R. de Reus 2016).

trein meer langs reed en als woonhuis in gebruik was, kreeg in 1953 door een verbouwing boven de entree een open uitkijkplatform voor het Korps Luchtwachtdienst.

Ook gemeentelijke overheden stelden gebouwen ter beschikking. Luchtwachtposten verschenen op gemeentehuizen en scholen, zoals op het dak van de (toen al) voormalige Openbare Lagere School aan de Burendijk in Buurmalsen en op de uitkijk van zeevaartschool De Ruyter aan Boulevard Bankert in Vlissingen. Ook brandweerkazernes waren geschikt, in Gemert en Susteren stonden luchtwachters op de slangendroogtorens. De (inmiddels voormalige) brandweerkazerne in Susteren aan de Dieterderweg was in 1952 nog in aanbouw, toen het Ministerie van Oorlog de gemeente verzocht op de kazerne een luchtwachtpost te mogen inrichten.⁶ In allerijl werd het ontwerp aangepast en een extra verhoging van twee meter op de slangendroogtoren gebouwd en ingericht als luchtwachtpost.

⁶ Gemeentearchief Echt-Susteren, Toegang Inventaris van de archieven van de gemeente Susteren 1948-1981, nr. 213: Dossier inzake verhuur van de slangendroogtoren voor het inrichten van een luchtwachtpost aan de Staat der Nederlanden (1952-1963).

Een attractieve categorie vormen de recreatieve uitkijktorens. De meeste waren al wat ouder, waardoor het uitzicht door opgroeiende bomen belemmerd was. Dus hoogde het KLD verschillende uitzichttorens op met extra aandacht voor de attractieve waarde van de torens. ‘Onder architectuur verbouwd’, noemen we dat tegenwoordig. Zo kregen de Belvédère op de Lochemse Berg (post Barchem) en de Julianatoren in Apeldoorn hun huidige uiterlijk.

Tot slot, op enkele plekken op hoge duintoppen was het uitzicht vanaf de grond al meer dan voldoende. Een eenvoudige houten borstwering op de grond voldeed al. Van deze posten in Camperduin en Callantssoog zijn geen resten meer.

Achterhaald

Uiteindelijk waren de posten maar kort in gebruik. Aan het uitkijken en luisteren naar vliegtuigen kwam in de jaren 1960 snel een einde. De Koude Oorlog was nog niet voorbij, maar door ontwikkelingen in de radartechniek en steeds snellere straalmotoren was het met oog en oor volgen van vliegtuigen zinloos en overbodig geworden. In 1964 sloten de posten in zuid- en midden-Nederland, en in 1968 de noordelijke posten en werd het KLD opgeheven. Wat volgde was afbraak, verval of vergetelheid. Een deel van de posten op gebouwen is snel weer van het dak verwijderd, vooral ongebruikelijke constructies op daken die erg in het zicht lagen, bijvoorbeeld op gemeentehuizen. Maar veel andere posten op gebouwen zijn niet meteen gesloopt. Ze stonden meestal ook niet in de weg. Zo besloot de gemeenteraad van Buurmalsen in 1964 de buiten gebruik gestelde luchtwachtpost om niet over te nemen van de Dienst der Domeinen, aangezien het toch geen zin heeft het bouwsel af te breken, daar dan wellicht het voormalige schoolgebouw er van te lijden zou hebben.⁷

Enkele posten kregen zelfs een nieuwe bestemming. De Bescherming Bevolking nam eind jaren 1960 een aantal posten over om te gebruiken als hoog meetpunt voor hun S-posten (stationaire meetposten), om in geval van een atoomaanval radioactieve straling te meten. Veel posten op gebouwen bleven ongebruikt en raakten in verval. Posten op fabrieksdaken konden eenvoudig weer verwijderd worden en dat gebeurde vroeg of laat. Posten waarvoor het gebouw in zijn geheel was opgehoogd, zoals posten op molens, uitkijktorens en waterreservoirs van zuivelfabrieken, bleven wel bestaan maar het onderhoud van de inmiddels functieloze opbouwen verminderde sterk. Op enkele posten zijn de laatste decennia zendmasten geplaatst voor mobiele telecommunicatie.

Van onopvallend naar bedreigd

Het alarm heeft nooit geklonken. De Russen kwamen niet.⁸ Er is alleen geoefend. En hoewel het KLD maar achttien jaar bestond, was het netwerk van luchtwachtposten en het meldingssysteem een kenmerkende schakel in de luchtverdediging tijdens de Koude Oorlog. Bijna driekwart van de posten is inmiddels weer gesloopt. In heel Nederland zijn nog 37 hoge gebouwen met (resten van) een luchtwachtpost bovenop. Het zijn vooral gebouwen waar de post deel uitmaakt van de architectuur van het gebouw,

7 Regionaal Archief Rivierenland, Toegang 2146 Gemeentebestuur van Buurmalsen 1942-1977, nr. 544: Luchtwachtpost op dak vm. OLS a/d Burendijk van de Dienst der Domeinen (1964).

8 Uit recent onderzoek blijkt dat een veel aangehaald verhaal over een waargenomen Russisch vliegtuig vanaf de luchtwachtoren in Linne (Limburg) onjuist is en op een misverstand berust (Schreurs, 2017).

**KLD luchtwachtposten
op gebouwen in 2019**

- Bestaand
- Restant
- Verdwenen

© S. van Lochem

▲ Nog bestaande luchtwachtposten op gebouwen
(samenstelling: S. van Lochem, ondergrond BRK/
Kadaster).

◀ Tijdens oefeningen spotten de luchtwachters vliegtuigen van de Koninklijke Luchtmacht zoals deze jachtbommenwerper Republic F-84G Thunderjet die in 1956 laag boven Brabant vliegt. Het toestel K66/TB-9 was in gebruik bij het op vliegbasis Eindhoven gestationeerde 315 Squadron (foto: KLu in collectie K. van den Berg).

bijvoorbeeld doordat de post geïntegreerd werd in een ontwerp voor nieuwbouw van een pand destijds. Van de vele eenvoudige gemetselde en houten posten op (fabrieks)daken bleef nauwelijks iets bewaard. Een uitzondering vormt de luchtwachtpost bovenop fort Pannerden die uit een eenvoudige gemetselde borstwering bestaat en in 2011 is gerestaureerd en opengesteld. Museum fort Pannerden herbergt ook een kleine tentoonstelling over het KLD en een replica van het luchtwachtinstrument.

Het aantal van circa 37 geheel of gedeeltelijk bewaarde posten lijkt op het eerste gezicht heel wat, maar vergt nuancering.⁹ Hoewel de betonnen luchtwachttorens van het Korps Luchtwachtdienst de laatste jaren steeds meer in de belangstelling komen, is de aandacht voor andere helft van de luchtwachtposten, de posten op gebouwen, nog vrijwel nihil.

Veel luchtwachtposten (en soms ook de gebouwen eronder) verkeren in deplorabele staat. Onderhoud is vaak minimaal of blijft achterwege. Kenmerkende luchtwachtsporen binnen een post zijn klein en kwetsbaar, zoals opgeschilderde windrichtingen of klokuren, een klaptafeltje, schrijfflank of oude telefoonkabel. Aan de buitenzijde zijn ze soms te herkennen aan een afwijkend gemetselde opbouw, trap of kooiladder. Het risico bestaat dat de komende decennia nog een aanzienlijk deel van de huidige restanten verloren zal gaan.

Toch maakt een aanzienlijk aantal (23) nog bestaande posten deel uit van een beschermd rijksmonument of gemeentelijk monument. Maar de luchtwachtpost op het dak en het historisch belang ervan is daarbij zelden herkend. De monumentenstatus is voor deze posten geen garantie voor behoud. Soms zijn sporen uit de luchtwachttijd (vermoedelijk als gevolg van onwetendheid) expliciet buiten de bescherming gehouden. Zo is de in 1953 aangebrachte uitwendige kooiladder aan de molenromp van de Overhekermolen in Klimmen niet mee beschermd. En juist die luchtwachtpost is gaaf bewaard gebleven, inclusief schuilnis, klaptafeltje en de bewuste kooiladder.

‘Niets zal de waakzamen ontgaan’

De eenvoudige verschijningsvorm van de posten op gebouwen was voor het KLD een voordeel, maar werkt nu in het nadeel van de posten. ‘Niets zal de waakzamen ontgaan’, zo luidde het motto van het Korps Luchtwachtdienst. Waakzaamheid is nu geboden om ook de onopvallender herinneringen aan dit markante militaire netwerk voor de toekomst te bewaren.

⁹ Enkele posten konden niet bezocht worden, hierdoor is het aantal bewaard gebleven (resten van) posten niet exact aan te geven.

Secretly watching the Russians. Cold War aircraft observation posts on existing buildings

During the 1950s a network of aircraft observation post was built in The Netherlands, as a detection/observation system against low-flying hostile aircraft during the Cold War. Preferably, these were placed on high-rise buildings. 134 of these 276 observation posts were built on existing buildings, on factories, mills, water towers, monasteries, government buildings and bun-

kers. Since their decommissioning in 1964-1968, many posts have been demolished. Approximately 37 posts on existing buildings remain, but mostly go unnoticed and many risk demolition in the future. These remaining aircraft observation posts are remarkable relics of our military heritage from the Cold War.

Literatuur

- Hoogendijk, C. & J.W.G. Nijssen (2000). *Bandbox, een halve eeuw Nederlandse gevechtsleiding*. Nieuw-Milligen. Lochem-van der Wel, S. van (2018). 'Luchtwachttorens. Resten van de Koude Oorlog in betonnen raatbouw'. In: *Het Nederlands Landschap* 36 (3), pp. 54-56.
- Lochem-van der Wel, S. van (2017). 'Uitkijken naar laagvliegers: het Korps Luchtwachtdienst 1950-1968'. In: F. Oosterboer, P. Pierik & M. Reijmerink (red.). *Koude Oorlog. Politiek – diplomatie – oorlog – mens & maatschappij – spionage*. Uitgeverij Aspekt, Soesterberg, pp. 47-65.
- Lochem-van der Wel, S. van (2016a). 'Uitkijken naar vliegtuigen. Molenrompen militair ingezet tijdens de Koude Oorlog'. *De Hollandsche Molen, blad Molens* 124, pp. 6-9.
- Lochem-van der Wel, S. van (2016b). 'Turen naar de Russen: het Korps Luchtwachtdienst in Groningen'. In: *Historisch Jaarboek Groningen 2016*, pp. 118-137.
- Lochem-van der Wel, S. van & H. van Lochem (2003). 'Luchtwachttorens, zeldzaam militair erfgoed uit de Koude Oorlog'. *Saillant* (3), pp. 8-25.
- Lochem-van der Wel, S. & H. van Lochem (2000). 'Luchtwachttorens, militair erfgoed uit de Koude Oorlog'. *Historisch-Geografisch Tijdschrift* 18 (3), pp. 73-86.
- Sakkers, H. & J. Den Hollander (1989). *Luchtwachttorens in Nederland. Industrieel erfgoed uit de Koude Oorlog*.
- Schreurs, F. (2017). 'De Luchtwachttorens in Midden-Limburg en één waarneming', *Heemkundige bijdrage over Echt en omgeving, Jaarboek Heemkundekring Echter Landj 14*, pp. 67-78.

Stichting Natuur- en Recreatieinformatie. Middelburg. Herdruk uit 2016 verkrijgbaar via www.luchtwachttorens.nl.

Bronnen

- Centraal Archiefdepot Ministerie van Defensie (CAD-MvD), Rijswijk. Archiefen KLD en CLV.
- Nationaal Archief, Den Haag. Inventaris van het archief van het Commando Luchtverdediging van het Ministerie van Defensie 1950-1973, Toegang 2.13.142: Stukken betreffende de Korps Luchtwachtdienst (KLD) 1961-1963.
- Nederlands Instituut voor Militaire Historie (NIMH), Den Haag. Archief Koninklijke Luchtmacht, Toegang 741: Luchtafweer en Korps Luchtwachtdienst (KLD).
- Diverse regionale en gemeentelijke archieven en krantenberichten uit de periode 1949-1968.
- Interviews met oud-luchtwachters (onder andere A. Bac, K. van den Berg, J. Derks, P. Deijs, E. Geraeds, J. Holwerda, T. Kempkens, P. van der Kooij, G. Mons, A. Nazarski (†), H. Schakel, J. Schilder (†), H. Venema en A. Weijkamp).
- www.luchtwachttorens.nl.
- www.landschapinnederland.nl/militaire-landschapskaart.

Het *Tijdschrift voor Historische Geografie* is mede mogelijk gemaakt door een financiële bijdrage van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Ministerie van Onderwijs, Cultuur en
Wetenschap

Omslagfoto

Uitsnede van de kaart van het Oostvrije, Joos Van der Beke, 1548 (Rijksarchief Brugge, Kaarten & plannen nr. 19).

Aanwijzingen voor de auteurs

Deze kunnen worden aangevraagd bij de redactie: redactiethg@gmail.com.

Over de auteurs

Hans Bleumink (1964) studeerde tropische cultuurtechniek aan de Landbouwniversiteit Wageningen. Voordat hij zich halverwege de jaren 1990 richtte op agrarisch waterbeheer en beregening in Nederland, deed hij onder meer in Bolivia en Portugal onderzoek naar traditioneel irrigatiewaterbeheer, waarbij [weide]bevloeiing en waterrechten een centrale plaats innamen. In 2000 richtte hij met historisch-geograaf Jan Neeffjes bureau Overland op, een advies- en onderzoeksbureau dat werkt op het raakvlak van landschap, erfgoed, ruimtelijke ontwikkeling en water- en natuurbeheer.

Drs. Sandra van Lochem-van der Wel is historisch-geograaf en werkt als specialist cultureel erfgoed en landschap bij Natuurmonumenten. Al jaren doet zij historisch onderzoek naar Koude Oorlog erfgoed, in het bijzonder naar luchtwachtstorens en het Korps Luchtwachtdienst.

Drs. Henk van Lochem is geoloog. Hij droeg bij aan het archief- en locatieonderzoek.

Dante De Ruijsscher (1994) studeerde van 2013-2017 archeologie aan de Universiteit Gent. Na zijn afstuderen was hij een half jaar werkzaam als archeoloog bij Artefact. Sinds juni 2018 werkt hij als wetenschappelijk medewerker bij de vakgroep archeologie van de Universiteit Gent in de onderzoekseenheid Historische Archeologie van NW-Europa (HARG) onder leiding van prof. Wim De Clercq.

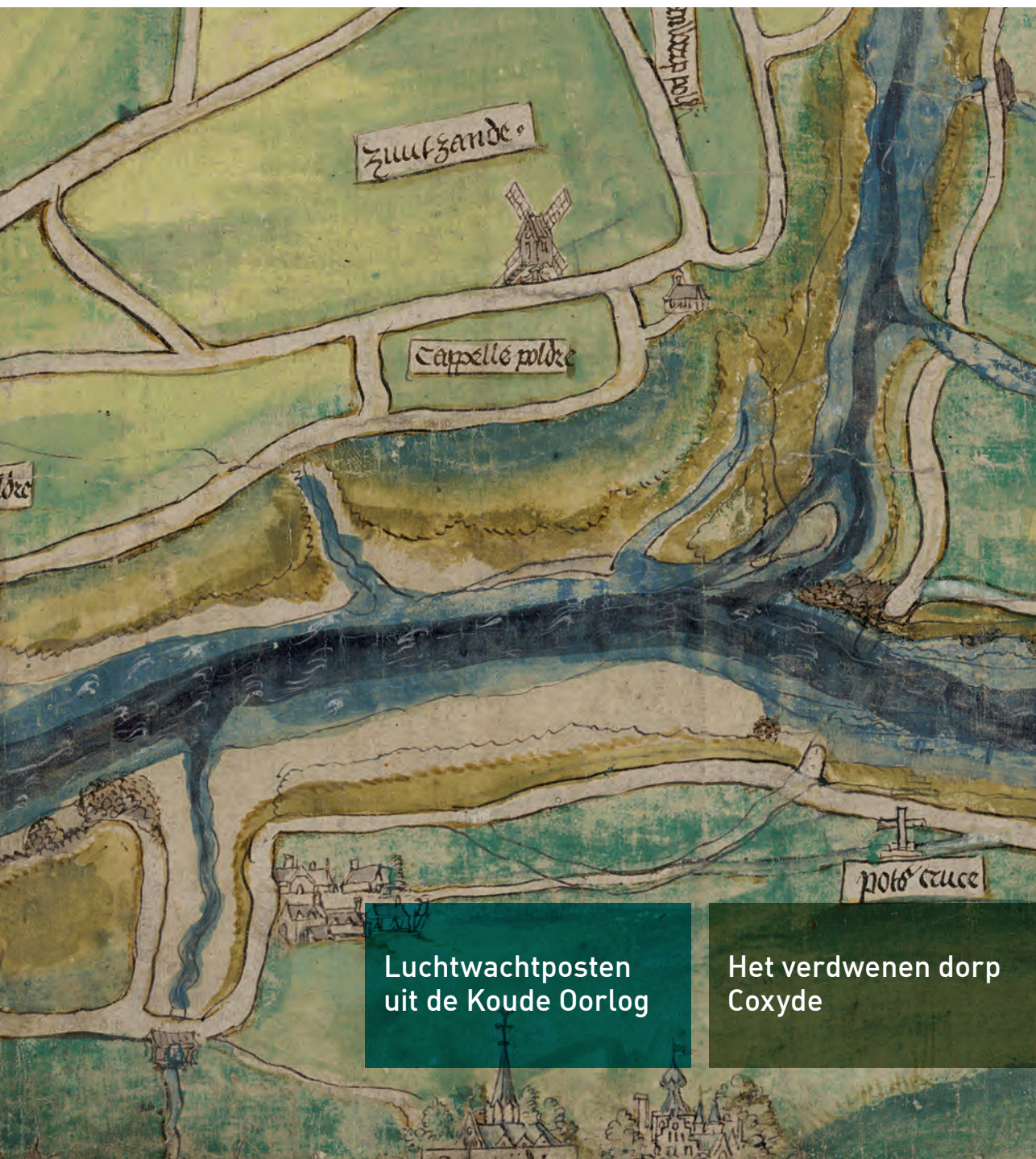
Maurice Kruk is ecoloog en eigenaar van Bureau Mens&Groen (www.mensengroen.nl), boswachter bij Natuurmonumenten in de Noordrand Rotterdam/Midden Delfland en voormalig medewerker van de Stichting Landschapsbeheer Zuid-Holland.

Otto Brinkkemper is projectleider Landschapsatlas bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. In de Landschapsatlas worden diverse thematische kaarten gebundeld, waaronder een thematische kaart rond Groen Erfgoed, waar de geriefbosjes onderdeel van uitmaken (www.landschapinederland.nl/kaart-groen-erfgoed).

Tijdschrift voor Historische Geografie

LANDSCHAP • STAD • GESCHIEDENIS

4E JAARGANG 2019 NUMMER 1

Luchtwachtposten
uit de Koude Oorlog

Het verdwenen dorp
Coxyde

Tijdschrift voor Historische Geografie

Landschap • stad • geschiedenis

Het *Tijdschrift voor Historische Geografie* bevat artikelen, interviews, rubrieken, boekbesprekingen en een literatuuroverzicht op het gebied van de historische geografie. Het verschijnt vier keer per jaar. Het *THG* bouwt voort op het *Historisch-Geografisch Tijdschrift*.

Redactie

Jaap Evert Abrahamse, Henk Baas, Sonja Barends, Thomas van den Brink (redactie-secretaris), Linde Egberts, Marcel IJsselstijn, Marty de Harde, Menne Kosian en Hans Renes

Secretariaat

Kopij en correspondentie kunnen worden gestuurd aan:

Thomas van den Brink
Europaplein 655, 3526 WN Utrecht
redactieTHG@gmail.com

Recensies

Te bespreken publicaties kunnen worden gestuurd aan:

J. (Hans) Renes
Faculteit Geowetenschappen
Postbus 80115, 3508 TC Utrecht
(Heidelberglaan 2, 3584 CS Utrecht)

Basisvormgeving

Jan Johan ter Poorten, Aperta, Hilversum

Abonnementen

Regulier jaarabonnement (4 nrs) € 37,- (buiten Nederland € 50,-); studenten € 20,- (buiten Nederland € 33,-); institutioneel abonnement € 50,- (buiten Nederland € 63,-)

Uitgever & Abonnementsadministratie

Uitgeverij Verloren
Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum
035-6859856
www.verloren.nl/thg | bestel@verloren.nl

ISSN 2468-2187

© 2019 | Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. *No part of this publication may be reproduced in any form without written permission from the publisher.*

Tijdschrift voor Historische Geografie
1e jaargang (2019) 1

Redactioneel 1

Artikelen

Weidebevoeiing in de Brabantse Scheeken. Landschappelijke sporen van een mislukt experiment 2

Hans Bleumink

Onopvallend turen naar de Russen. Koude Oorlog luchtwachtposten op gebouwen 15

Sandra van Lochem-van der Wel en Henk van Lochem

Serie Dorpen. Verwoest ende verdestrueerd. Multidisciplinair onderzoek naar het verdwenen dorp Coxyde 32

Dante De Ruijsscher

Landschapselementen. Gerief- en pestbosjes in het Groene Hart: een inventarisatie 44

Maurice Kruk en Otto Brinkkemper

Boekbespreking 54

Literatuuroverzicht 59

Berichten 68

